

Черемська О.С., Сухенко В.Г.

ДЕФІНІЦІЇ СЛОВА В КОНТЕКСТІ ЛІНГВОСОФСЬКОГО ВИМІРУ

У статті проаналізовано різноаспектність дефініцій слова; на основі мовознавчих розвідок репрезентовано погляд на слово з позиції його апріорності; зосереджено увагу на сутності, специфіці слова та його визначенні.

Ключові слова: слово, мова, мовлення, думка, мовна одиниця, поняття, мовознавство, лексикографічні праці.

Зародившись як знак образу світобуття, *слово* трояко проявляє свою силу й сутність. Воно може бути дієвим чинником (актом) думки, об'єктом людського мислення та засобом магічного впливу. Основна мета *слова* як акту думки – передати інформацію, як об'єкт мислення *слово* має на меті пробудити думку, як засіб магічного впливу *слово* постає в ролі засадничого символу, що здатний змінювати світобуття. Усе залежить від того, у якій сфері, за яких обставин і з якою метою людина використовує те чи інше *слово*.

Мовлення складається зі *слів* і все, що оточує нас у житті та відображено в нашій свідомості, позначено *словами*. Перше написане Кирилом речення слов'янським письмом починалося словами Євангелія від Іоана: «Спочатку було Слово». Філософ Костянтин-Кирило був упевнений, що залучення до християнства можливо тільки *Словом* і тільки через *Слово*, яке допомагає в єднанні з Богом; у культовому спілкуванні воно наділене святістю, магічністю, що зумовлено його здатністю переконувати, хвилювати, навіювати. Слова, фрази, речення – це своєрідний ключ до картини світу людини. *Слова* кодують реальність – у цьому розгадка таємниці «Спочатку було Слово».

Слово має не тільки сакральне (священне й магічне) значення, а й виражає смисли, позначаючи різні типи мовних актів. Лексема *слово* походить з праслов'янського лексичного фонду. За етимологічним словником Фасмера, праслов'янське **slovo* (основа на -es-) споріднене з лат. *slava, slave* «поголос; репутація; похвала, слава», сх.-лит. *šlāvė* «честь, почесть, слава», *šlāvinti* «славити, почитати», д.-інд. *śrávas* «слава, похвала, повага, поклик», авест.

sravah- «слово, учіння, речення», гр. *κλέος* «слава», д.-ірл. *clí* «слава» [19, с. 673]. Із цього переліку простежуємо, що *слово* постає переважно як теолого-філософський термін, еквівалент грецького *λόγος*, у якому втілені багатовікові трактування грецької і давньоєврейської думки. Це був підсумок розвитку релігійної самосвідомості від Геракліта й біблійних пророків до неоплатоників і Філона Александрійського. *Логос* у Геракліта (у книзі «Про природу» (VI–V ст. до н.е.)) – це початок, що визначає всі процеси швидкоплинного часу. Сократ, Платон, Аристотель, Філон Александрійський у своїх філософських ученнях спиралися на це поняття й розкривали його. В автора четвертого Євангелія від Іоана *логос*, *слово* ототожнюється з Ісусом Христом: адже він Син Божий, а значить, і є втіленням Бога на землі [8, с. 256].

Дослідження *слова* (написаного чи промовленого) розпочате ще в античності й триває сьогодні. Праці Демосфена, Цицерона, Отців Церкви, Петра Могили, Августина Блаженного, Г. Сковороди, В. фон Гумбольдта, І. Бодуена де Куртене, О. Потебні, Ф. де Соссюра, І. Огієнка, Г. Шпета, М. Бахтіна, І. Бичка, В. Виноградова, М. Кашуби, Ю. Шевельова, Л. Лисиченко, Т. Космеди, Ю. Степанова, Л. Масенко, Л. Ставицької, Ф. Бацевича становлять вагоме підґрунтя для дослідження явленості *слова* та його історичної генези.

Складна природа *слова* породжує низку визначень, які пояснюються різними науковими позиціями вчених і рівнем розвитку мовознавства й суміжних з ним наук. На фонетичному, морфологічному, словотвірному, граматичному, синтаксичному, лексико-семантичному рівнях *слово* розглядають як різнопланову одиницю мови.

Поняття «*слово*» використовують у різних науках, що вивчають мову й мовну діяльність, – у філософії, психології, фізіології, логіці, лінгвістиці тощо. Однак чітко визначеного поняття досі не існує. Частіше за все *слово* виступає як апріорне поняття, що слугує вихідним пунктом для подальших досліджень.

Дефініції *слова*, які дають йому різноаспектну характеристику, намагалися вивести ще дослідники попередніх епох. Деякі лінгвісти заперечували поняття «*слово*» і пропонували відмовитися від нього взагалі (Ш. Баллі, Ф. Боас,

А. Мартіне, Г. Палмер та ін.). Л. Теньєр вважав, що «...поняття слова виявляється принципово невизначеним» [17, с. 39]. Не відмовлятися від поняття *слова*, але й не давати йому визначення радив чеський мовознавець В. Скалічка. Фердинанд де Соссюр стверджував, що «звичайне розуміння слова несумісне з нашим уявленням про конкретну одиницю мови. Конкретну одиницю мови слід шукати не в слові» [16, с. 137-138].

Однак більшість дослідників (Г. Глінц, А. Росетті, Ст. Ульман, Н. Арутюнова, Л. Булаховський, В. Виноградов, О. Смирницький, Г. Уфімцева, Д. Шмельов, М. Жовтобрюх, В. Русанівський, Ю. Шевельов та ін.) вважають, що *слово* – найконкретніша мовна одиниця, основна й базова.

Феномен *слова* цікавий тим, що одночасно є простим і зрозумілим у повсякденні та складним і недослідженим у науці. Це й визначає мету статті – проаналізувати дефініції *слова* в лексикографічних джерелах та наукових працях відомих мовознавців XIX – XXI ст., дати визначення поняттю «*слово*» в контексті сучасного бачення.

Термін «*слово*» полісемічний, тому можна виокремити низку типів визначень: 1) в основі яких розуміння зв'язку мови й мислення; 2) такі, що розглядають місце *слова* в системі мови; 3) характеризують функціональні властивості *слова*; 4) описують його ознаки; 5) комбіновані.

В 11-томному Словнику української мови *слово* репрезентовано як: 1. Мовна одиниця, що являє собою звукове вираження поняття про предмет або явище об'єктивного світу; // Заклинання, що, за марновірним уявленням, має магічну силу. 2. *тільки одн.* Мова, мовлення. 3. Висловлювання, фраза; // *розм.* Відповідь, розповідь; // *у формі оруд. в. мн.* словами кого, чийми. Уживається у знач. «як говорив (писав, учив і т. ін.) хто-небудь». 4. Обіцянка виконати що-небудь; // Згода на шлюб. 5. *тільки одн.* Прилюдний виступ, промова де-небудь. 6. *тільки одн.* Жанр літературного твору у формі ораторської розповіді. 7. *тільки мн.* Літературний текст до вокального твору [14, с. 367-372].

В енциклопедії «Українська мова» (К., 2004) *слово* визначено як найменша самостійна й вільно відтворювана в мовленні відокремленооформлена

значення *одиниця мови*, яка співвідноситься з пізнаним і вичленуваним окремим елементом дійсності (предметом, явищем, ознакою, процесом, відношенням та ін.) і основною функцією якої є позначення, знакова репрезентація цього елемента – його називання, вказування на нього або його вираження [18].

У словнику-довіднику В. Жайворонка «Знаки української етнокультури» (К., 2006) *слово* представлено двома значеннями: 1) мовна одиниця як вираження поняття про ту чи ту реалію об'єктивного світу; також мова, мовлення або висловлення, фраза; 2) (з великої літери) Слово Боже «у Біблії слово ототожнюється і з Богом-Отцем, і з Богом-Сином, слово втілене в Ісусі Христі, споконвіку йде від Бога-Отця, як слово народжується з думки» [4, с. 552], а також акцентовано увагу на національних віруваннях у «матеріалізацію слова», на фатично-магічну функцію слова, що засвідчено в українському фольклорі [4, с. 551-552]. Дослідження характерної функції *слова* як знака національної культури також активізовані в працях А. Вежбицької, в українському мовознавстві здійснюють С. Єрмоленко, В. Калашник, В. Кононенко, О. Маленко, Н. Мех, М. Філон та ін.

У Словнику В. Даля зазначено, що *слово* – це виняткова здатність людини виражати вголос свої думки й почуття; дар говорити, спілкуватися розумно сполучуваними звуками; словесне мовлення. // Сполучення звуків, що становить одне ціле, яке, по собі, означає предмет або поняття; речення. // Розмова, бесіда. // Мовлення, проповідь, сказання. // *Слово* або *Слово Боже* – Св. писання, Старий і Новий Заповіт. // *Слово в Євангелії трактується*: Син Божий; істина; премудрість і сила. // *Слово* – обітниця, обіцянка, скріплення істини, поручительство. // *Військ. стар.* пароль. // *Слово, слівце* – замовляння, чари, заклинання. // Буква, письмовий знак [3, с. 376-377]. Як бачимо, В. Даль на перше місце виносить абстрактні, узагальнюючі вживання (здатність виражати вголос думки й почуття; дар говорити, спілкуватися; словесне мовлення), а вже потім подає, що *слово* – це сполучення звуків, що означає предмет або поняття.

Проаналізовані нами словникові статті засвідчують, що спільним визначенням *слова* є: 1. Одиниця мови, що являє собою звукове вираження поняття про предмет або явище об'єктивного світу. 2. Мова, мовлення. 3. Розмова, бесіда. 4. Те ж, що й обіцянка. Саме ці значення, по-різному сформульовані, і становлять ядро вживання *слова*.

Концепт *слово* є уявленням про мову, яке людина несвідомо сприймає із самої мови. Недаремно лінгвістика намагається замінити слово *слово* чимось іншим: лексема, вокабула, ЛСВ, словоформа і навіть словема. Це відбувається не тільки через широке значення *слова* у мові, а й тому, що у слові *слово* відбувається якась інша концептуалізація мовної діяльності.

До всебічного аналізу *слова* підійшов О. Потебня – видатний український мовознавець XIX ст., філософ, фольклорист, етнограф, літературознавець, педагог, громадський діяч, з діяльністю якого пов'язують поняття Харківська філологічна школа. Він з'ясував головну ознаку *слова* – здатність позначати виділені думкою предмети і їх властивості. Цією головною властивістю є внутрішня форма *слова*, тобто «певна сторона його змісту, що вказує на те, як пов'язане дане *слово* з його найближчими попередниками і яка ідея вела до втілення нового значення саме в таку, а не в інакшу зовнішню форму – значущу, словотвірну та морфологічну, і зовнішньо-виражальну – фонетичну» [13, с. 15]. Звук і значення назавжди лишаються обов'язковими частинами *слова*, адже звук без змісту не є *словом*, і навпаки значення, яке не супроводжується членороздільним звуком, також не є *словом*.

Н. Левчук-Керечук зазначає: «Якщо розглянути аксіому Потебні про те, що існування мови (мовлення) передбачає й існування розуміння, інтерпретації і що мінімальною умовою цього є існування того, хто говорить (пише), і того, хто слухає (читає), – звідси логічно випливає, що він (Потебня) вважає безсумнівним існування мовних актів. Слово у вимові репрезентує творчий акт мовлення та пізнання» [9, с. 101].

Отже, *слово*, у розумінні О. Потебні, виявляється тільки засобом збудження внутрішнього змісту думки слухача, не збігаючись, по суті, з

думкою мовця. Воно виступає як своєрідний імпульс, що дає напрям роботі думці слухача, котрий пізнає при цьому зміст свого внутрішнього світу [12].

У контексті свого часу творив лінгвістичну теорію П. Житецький – український мовознавець XIX – початку XX ст., лексикограф, педагог і громадський діяч. Спираючись на праці О. Бодянського, М. Греча, М. Максимовича, О. Павловського, О. Потебні, І. Срезневського в розпрацюванні актуальних лінгвістичних проблем, учений написав книгу «Теорія твору з хрестоматією», в якій перший розділ «Слово й думка» присвятив *слову*. П. Житецький репрезентував *слово* на стадії формування думки через уявлення, слово-поняття, слово-судження. У лінгвістичній теорії мовознавця *слово* є членороздільний звук, що виражає «свідоме життя душі людської, життя думки, почуття й волі» [5, с. 1]. Наука вивчає *слово* у зв'язку з духовним життям людини, в якому найголовнішою є думка. П. Житецький вважав за необхідне з'ясувати відношення *слова* до думки на початку її розвитку (на стадії уявлення, поняття й логічного судження), тобто до думки, що зароджується на основі відчуттів.

Учений доводив можливість викликати в уяві під дією звуків уявлення про предмет чи явища за відсутності самих предметів чи явищ. Уявлення виникає разом зі *словом*. *Слово*, що з'являється на першій стадії людської думки, під дією членороздільних звуків відмежовує одне уявлення про предмет чи явище від іншого. Отже, будь-яке уявлення є основою для подальшої розумової діяльності, коли воно захищене *словом*.

Початкове поняття про предмет, що виникає в результаті порівняння й узагальнення відчуттів та сприйняття, що приходять з навколишньої дійсності, оформляється в *слово*, яке П. Житецький називає «словом-судженням» [5, с. 6]. Слова-судження є первинними поняттями, що вказують на ознаки предмета чи явища й утворюються на основі уявлення.

П. Житецький звертав увагу на динамічність лексичних одиниць у мовомисленні конкретної людини й мовомисленні народу. Мовознавець говорив, що «слова, які ми вимовляємо, не нами були створені й не вчора

створені» [5, с. 13], тобто ми одержали їх у спадок від далеких пращурів, і вони складають мову народу, до якого ми належимо. Поняття *слово* – це не тільки наукова абстракція, а насамперед явище мовної свідомості нації. Тому кожний письменник повинен не тільки знати мову рідного народу, але й відчувати її силу.

Отже, *слово* в лінгвістичних поглядах П. Житецького – це комплекс звуків, об'єднаних лексичним значенням; комунікативна одиниця, що використовується для спілкування, пізнання світу, народу; об'єкт словесного мистецтва. *Слову* характерні такі структурні складники, як план вираження (зовнішній аспект) і план змісту (внутрішній аспект).

Слова – це інструмент пізнання світу таким, яким ми його бачимо, тому й добираємо та групуємо слова, щоб дізнатися з них про дійсність. Визначити *слово* на основі його зв'язку зі свідомістю намагалися вчені, які досліджували проблеми російського та українського мовознавства в ХІХ ст., – Ф. Буслаєв, Д. Кудрявський, В. Богородицький. На думку Л. Булаховського, визначного представника Харківської філологічної школи ХХ ст., «слово є звичайно тією одиницею мови, яку найлегше відрізнити як носія певного смислового змісту і яку звичайно добре виділяє з цілого висловлення навіть неписьменна людина» [1, с. 28]. Але слова по-різному пов'язані зі свідомістю, і не в усіх словах виражаються поняття. Іще один відомий представник Харківської філологічної школи ХХ ст. Ю. Шевельов, перебуваючи в пошуку відповіді на вічне питання: «Що таке *слово*?», підкреслював, що відповісти на нього не так легко. Учений шукав відповідь через опозиції. Кожне *слово* складається з одного або кількох звуків (фонем). Однак, не всякий звук або група звуків становлять собою *слово*. Характеристичною рисою кожного *слова*, як зауважує мовознавець, є те, що в ньому звуки або звук в'яжуться з певним значенням. Однак не всякий звук або група звуків, зв'язаних з певним значенням, можна вважати за *слово*. «Отже, третя головна ознака слова, як підсумовує Ю. Шевельов, – це те, що воно може бути вжите самостійно, при тому зберігаючи своє значення» [15, с. 13]. Учений відзначає, що варто враховувати й те, що *слово* в українській

мові здебільшого має або може мати свій наголос і при тому тільки один (однак ця ознака не може бути вирішальною). «Найбільші труднощі у визначенні слова української мови походять від таких його рис, як відмінюваність і полісемія» [15, с. 14].

У лінгвістичній теорії І. Ковалика – українського мовознавця й педагога ХХ ст. – *слово* є одиницею, що тісно пов'язана з усіма рівнями мови. Тому «слово як реальний мовний факт можна вивчати з різних сторін залежно від завдання, яке ми ставимо перед собою» [6, с. 31]. І. Ковалик вичленовував *слово* з потоку мовлення й досліджував його з погляду структури. Сукупність усіх словотворчих частин, що складаються в слово в процесі його утворення, дає уявлення про лексичне й граматичне значення *слова*.

Визначальними в наукових працях ученого є дослідження ролі *слова* у створенні художнього образу в літературному творі. І. Ковалик розмежовував роль *слова* в художньому творі з функцією *слова* в нехудожньому мовленні. Спираючись на працю О. Потебні «Из записок по русской грамматике», лінгвіст доводив, що лексичне значення *слова* в щоденному мовленні не передає всієї повноти змісту думки. «Слово в художньому літературному мовленні, тобто в художньому контексті, не перестає бути словом» [7, с. 19]. І. Ковалик наголошував, що в розкритті функцій *слова* в процесі створення художнього образу необхідно спиратися на його семантичну структуру. У цьому випадку *слово* в І. Ковалика – «складний і багатогранний мовний знак» [7, с. 18].

Отже, *слово* в мовознавчій концепції І. Ковалика є результатом мовного руху: *слово* – реальний мовний факт, і його слід вивчати з позиції словотвору; *слово* – лінгвальна величина, яка є будівельним матеріалом словесно-художнього образу; у лексикографічному тлумаченні слова-експресеми слід насамперед розкривати ті його значення, що виявляються в контекстах певного художнього твору.

Більшість мовознавців вважають, що *слово* – основна, чітко виражена одиниця мови. Тому спроби дати дефініцію *слова* не припиняються.

Український мовознавець XIX – початку XX ст. І. Вихованець, як і О. Смирницький, вважає, що адекватне визначення *слова* можливе при зіставленні його з нижчою, що безпосередньо прилягає до нього, одиницею – морфемою, і вищою, яка безпосередньо розташована над ним, граматичною одиницею – реченням. Найнижча й найвища граматичні одиниці, між якими перебуває *слово*, створюють тло, на якому чітко вимальовуються типові характеристики *слова*. На думку вченого, поняття *слова* треба кваліфікувати стосовно конкретної мови або групи споріднених мов, оскільки в лінгвістиці не існує його визначення, застосовного до всіх (типологічне різних) мов і розглядає поняття *слова* на матеріалі української мови, оскільки, це поняття відбиває природу *слова* в типологічне подібних мовах.

Найменша граматична одиниця морфема, на відміну від *слова*, не характеризується синтаксичною, а також позиційною автономністю. Морфема оформляє *слова*, вказуючи на відношення між предметами і явищами, тоді як *слово* позначає предмети і явища. *Слово* має основні властивості знака, і тому, як будь-який знак, характеризується відношенням до позначуваного предмета або явища і до поняття про цей предмет або явище.

Зважаючи на зазначене, учений сформулював свою дефініцію *слова* як мовної одиниці: «слово – найменша відносно самостійна знакова мовна одиниця, здатна виконувати функцію члена речення або мінімального (однослівного) речення, і найбільша морфологічна одиниця (морфологічна одиниця-конструкція щодо мінімальної морфологічної одиниці – морфемі)» [2, с. 9].

Для багатьох визначень спільним є акцентування на смислового аспекті, тобто *слово* є смисловою одиницею мови, що позначає явища дійсності й служить для побудови висловлювань. За визначенням сучасного українського мовознавця Л. Лисиченко, *слово* – «це не тільки певний звуковий комплекс і не тільки певне значення, а сполучення звукового комплексу із певним значенням, закріплене суспільною практикою» [11, с. 11]. Отже, *слово*, крім звучання, має ще й значення (семантику). *Слово* – елемент мовної картини світу.

Незважаючи на зміну аспектів і напрямів дослідження, на рух часу, на зміну поколінь та віків, *слово* залишається однією із найважливіших одиниць у вивченні структури мови, її стильової диференціації, під час аналізу тексту, вивчення зв'язків мови й мислення, мови й суспільства, мови й етнокультури [10].

Отже, на основі аналізу лексикографічних праць, мовознавчих розвідок та власного досвіду виокремлюємо такі тлумачення поняття «*слово*»:

1. Багатовимірною лінгвістичною одиницею. //
2. Продукт антропологічної сутності. //
3. Номінація наявного чи уявного. //
4. Засіб впливу на суще. //
5. Показник інтелекту людини. //
6. Суспільний феномен, основна одиниця комунікації //
7. Характерна ознака нації, мовно-естетичний знак національної культури.

Слово – вихідний пункт на шляху до створення справжньої будови філологічної науки. Розв'язавши проблему *слова*, встановивши його ознаки, можна буде зрозуміти сутність мови в цілому, природу словесних (літературних) утворень, структуру мисленнєвих процесів та навіть історію людства.

Список літератури

1. Булаховський, Л. А.: *Нариси з загального мовознавства*. Радянська школа, Київ 1955.
2. Вихованець, І. Р.: *Частини мови в семантико-граматичному аспекті*. Наукова думка, Київ 1988.
3. Даль, В. И.: *Толковый словарь живого великорусского языка: Современное написание: В 4 т.* ООО «Издательство АСТ»: ООО «Издательство Астрель», Москва 2003, Т. 4.
4. Жайворонок, В. В.: *Знаки української етнокультури : Словник-довідник*. Довіра, Київ 2006.
5. Житецкий, П.: *Теория сочинения с хрестоматией*. Київ 1911.
6. Ковалик, І. І.: *Вчення про словотвір (словотворчі частини слова)*. Вид-во Львівськ. ун-ту, Львів 1961.

7. Ковалик, І. І.: *Методика лінгвістичного аналізу тексту*. Вища школа, Київ 1984.
8. Коваль, А. П.: *Спочатку було слово: Крилаті вислови біблійного походження в українській мові*. Либідь, Київ 2001.
9. Левчук-Керечук, Надія: *О. О. Потебня і філософія мови: значення О. О. Потебні (1835–1891) як предтечі лінгвістичної думки ХХ століття*. Opera slavica: Наукові записки, 1996, Том 1, Філософія та релігієзнавство, с. 93–102.
10. Лисиченко, Л. А.: *Багатозначність у лексико-семантичній системі: структурний, семантичний, когнітивний аспекти*. Вид. група «Основа», Харків 2008.
11. Лисиченко, Л. А.: *Лексикологія сучасної української мови. Семантична структура слова*. Вища школа, Харків 1977.
12. Потебня, А. А.: *Мысль и язык*. Науч.-произв. коммер. фирма «СИНТО», Київ 1993.
13. Русанівський, В. М.: *Структура лексичної і граматичної семантики*. Наукова думка, Київ 1988.
14. *Словник української мови: В 11 т.* – Київ 1978, Т. 9.
15. Смирницкий, А. И.: *К вопросу о слове (проблема тождества слова)* In: *Труды Института языкознания*. АН СССР, Москва 1954, т. 4, с. 3–49.
16. Соссюр, Ф. де.: *Труды по языкознанию*. Прогресс, Москва 1977.
17. Теньер, Л.: *Основы структурного синтаксиса*. Прогресс, Москва 1988.
18. *Українська мова: Енциклопедія* / Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. Бажана, Київ 2004.
19. Фасмер, М.: *Этимологический словарь русского языка: В 4 т.* ООО «Издательство Астрель»: ООО «Издательство АСТ», Москва 2003, Т. 3.

Черемская О.С., Сухенко В.Г.

ДЕФИНИЦИИ СЛОВА В КОНТЕКСТЕ ЛИНГВОСОФСКОГО ИЗМЕРЕНИЯ

В статье проанализирована разноаспектность дефиниций слова; на основе языковедческих исследований представлены взгляды на слово с позиции его априорности; сосредоточено внимание на сущности, специфике слова и его определении.

Ключевые слова: слово, язык, речь, мысль, языковая единица, понятие, языкознание, лексикографические работы.

Cheremskaya O.S., Suhenko V.G.

**THE DEFINITIONS OF THE WORD IN THE CONTEXT OF THE LINGUISTIC
AND PHILOSOPHICAL DIMENSION**

In the article the different aspects of definitions of the word are analyzed; on the basis of linguistic research the views on the word are presented from position of its apriority; is attention concentrated on the essence, specific of the word and its definition.

Keywords: word, language, broadcasting, idea, linguistic unit, concept, linguistics, lexicographical works.